

А.К. Жунусова
Р.С. Тұрысбек

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
*Байланыс үшін автор: rst58@mail.ru

Әдебиеттегі детектив жанры және Кемел Тоқаев шығармашылығы

Аңдатпа. Қоғамның көлеңке жақтарын, адамның келеңсіз қырларын қылмыстық істер арқылы көрсететін детектив жанрының өзіндік тарихы мен тағылымы бар. Әлем әдебиетінде бұл жанр жан-жақты дамып, кең өріске шыққаны анық. Ал, қазақ әдебиетінде детектив жанры - бүгінгі күнге дейін зерттеле қоймаған жанр. Детективті шығармалар қазіргі таңда біздің елде үлкен сұранысқа ие болып отыр. Аталған жанр біршама уақыт бойы әдебиеттану ғылымының назарынан тыс қалған көркем әдебиеттің бір саласы болып есептелінеді. Бұл мақалада қазақ әдебиетінің детектив жанрының дамуына айрықша үлес қосқан Кемел Тоқаев шығармалары негізге алынып, сюжеттік оқиғалары мен кейіпкерлер жүйесіне әдеби-теориялық талдаулар жасалады. Әрі әлем әдебиетіндегі шығармалардан айырмашылықтары мен ұқсастықтары, ерекшеліктері қарастырылып, кейіпкерлер типі, характерлері кең көлемде зерделенеді. Әсіресе, оның «Қастандық», «Солдат соғысқа кетті» шығармалары шет ел әдебиетіндегі жазушы Эдгар Аллан По, түрік жазушысы Ахмет Үміт шығармаларымен салыстырылып, әр алуан мысал-деректер келтіріледі. Жазушы шығармаларының тақырыптық, көркемдік ерекшеліктері, жанрлық табиғаты дәйектеліп, қылмыскердің бағыты, іс-әрекеттері, психологиясы, жас ерекшелігі, ізкесушінің ізденістері сипатталады. Қоғамды жайлап бара жатқан қылмыстың адамға тигізер әсер-ықпалы туралы баяндалып, қаламгерлердің тақырыпты ашудағы даралық және ортақ стильдік белгілері анықталады. Жазушы өз шығармаларындағы келеңсіз оқиғаларды әрбір кейіпкерінің болмысы, іс-әрекеті арқылы ашып көрсетеді. Мақала авторлары тақырыпқа қатысты сыншы, ғалымдардың еңбектерінде айтылған ғылыми тұжырымдарды ескере отырып, өзідік ой пікірлерін қосады. Сонымен қатар, детектив жанрының кейбір ерекшеліктеріне тоқталып, жазушы шығармаларының ортақ тұстары, айырмашылықтары, өзіндік ерекшеліктері жайында қорытынды жасалады.

Кілт сөздер: детектив, қылмыс, қаһарман, қылмыскер, кейіпкер, ізкесуші, әлем әдебиеті.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-140-3-200-208>

Кіріспе

Детектив жанры әлем әдебиетінде XIX ғасырдың орта тұсында қалыптаса бастады. Ең алғаш негізін қалаған американдық жазушы

Эдгар Аллан По, Артур Конан Дойл, Чарльз Дикенс болды. Одан кейін Агата Кристи, Жорж Сименон, Борис Акунин, Ахмет Үміт және тағы басқалары осы бағытта шығармалар жазды. Ал, қазақ әдебиетінде детективті

жанрда қалам тербеген Кемел Тоқаев, Қалмұқан Исабаев, одан кейінгі толқыннан – Болат Бодаубай, Шәкен Күмісбайұлы, Мұхтар Анарбекұлы, Мұхадас Балажанов, Алдажар Әбілов, Орынбек Асылбаев, Шойбек Орынбай сияқты қаламгерлерді атауға болады.

Детективті шығармалар қазіргі таңда біздің елде үлкен сұранысқа ие болып отыр. Аталған жанр біршама уақыт бойы әдебиеттану ғылымының назарынан тыс қалған көркем әдебиеттің бір саласы болып есептелінеді. Детективті жанрды алғаш рет теориялық тұрғыдан зерттеген Г.К. Честертон болды. 1902 жылы Г.К. Честертонның «Детективтік әдебиетті қорғау туралы» еңбегі жарыққа шықты. Бұл еңбекте детективті әдебиетке қатысты теориялық пайымдаулар жасалған. Ресейде аталған жанр жөнінде теориялық тұрғыдан тереңінен зерттеп жүрген авторлар бар. Олар: Я. Маркулан, Авулис, А. Адамов, Г.Анжапаридзе. Сонымен қатар Б. Райновтың «Қара роман» туындысы мен Г. Кестхейидің «Детектив анатомиясы» деген зерттеуінде жанрдың тарихына шолу жасалып, зерттеулер жүргізеді. Әдебиеттанушылар бір жарым ғасырлық детектив жанрының жұмбағын ашуға тырысады. Қазақ әдебиетінде детективті жанр енді ғана қолға алынып, зерттеуге ден қойыла бастады. Осы мәселеге байланысты өз мақаламызда жанр табиғатының ерекшелігі, тарихы да қарастырылады.

Зерттеудің әдістері

Зерттеу барысында жинақтау, сипаттау, жүйелеу, салыстыру әдіс-тәсілдері кеңінен қолданыс тапты.

Талқылау

Қазақ әдебиетінде детектив жанрына тән азды-көпті жарыққа шыққан шығармалар бар. Мысалы, Қалмұқан Исабайдың «Ажал құрсауында», «Коменданттың жазбалары», жазушы Зияш Телеудің «Жоғалған ауыл туралы аңыз» еңбектерін айтуға болады. Сонымен қатар, Шәкен Күмісбайұлының «Түңгі теке-тірес», Болат Бодаубайдың «Про-курор»

дың ажалы» деп аталатын көлемді туындыларында детективтің сипаттамалары бар.

Жазушы Кемел Тоқаевтың «Қастандық», «Түнде атылған оқ», «Көшкен үйдің қонысы қайда?», «Сарғабанда болған оқиға» деп аталатын шығармасында детективтің элементтері аз ұшыраспайды. Кемел Тоқаевтың шығармалары шынайы өмірден алынса, кейіпкерлері қарапайым адамдар болып келеді. Оқырмандары кейіпкерлерін шынайы өмірден іздейді. Жазушының бірнеше шығармаларында ізкесуші Талғат Майлыбаев қауіпсіздік комитетінің қызметкері ретінде есте қалады. Бірақ, автор оның өткен өмірі туралы нақты мәлімет бермейді. Оқиға барысында Талғат Майлыбаевты қарапайым, салмақты, адамгершілігі мол, жұмысына адал, логикалық ойы мықты жан екенін аңғаруға болады. Біздіңше, Кемел Тоқаев пен Талғат Майлыбаевтың бағыты мен әрекеті, портретінде ортақ ұқсастықтар бар. Себебі, салмақтылығы, логикалық ойлауы дәлме-дәл келеді. Оның оқиға барысындағы әр қилы әрекеттерін, қандай қырлары мен ерекшеліктері барын түрлі сипатта анықтап, тарата сөз етуге болады. Айталық, қаламгердің «Қастандық» повесінде көз алдымызда жүрген қылмыскер оқиғаның соңында анықталады. Ізкесуші Талғаттың анықтаған бірқатар дәлелдері бойынша Маслова қылмыскер болмай шығады. Яғни, бұл шығарманы детективтің полициялық түріне жатқызуға болады. Әрі кейбір тұстарында тыңшылық детективтің элементтері де кездеседі. Бағыты мен әрекеттерінен кәсібилік байқалып, ізкесушінің жауапкершілігі мен табандылығы танылады.

Полициялық детектив дегеніміз не? Мұнда кәсіпқойлар тобының жұмысы суреттеледі. Жазылған туындыларда қаһарман-ізкесуші жоқ болуы мүмкін, немесе топтың өзге мүшелерінен лауазымы аз да болса жоғары тұрады. Әдетте қылмыскердің роман соңына дейін аты аталмайды немесе дәлел аздығы себебінен жазадан жедел түрде құтылып та кетіп жатады.

Тыңшылық детектив дегеніміз – соғыста және бейбіт кезеңде көрінбейтін, майданда қызмет ететін тыңшылар мен барлаушыларды суреттейтін туындылар. Стильдік жағынан

алғанда, саяси детективке жақын. Негізгі айырмашылығы: саяси детективте маңызды орынды саяси адамдар алса, тыңшылық детективте барлау, аңду секілді тергеу жұмыстарына мән беріліп, осы бағыттарға баса назар аударылады [1, 78].

Көркем әдебиетте кеңестік идеология мен социалистік реализмге тән мінсіз, кемшіліксіз немесе тек адамгершілікті кейіпкерлер ғана емес, «ұсақ кейіпкер» немесе «интеллектуал кейіпкер» мен «антигерой» - қарсы қаһармандар да бар [2, 171]. Қаламгер К. Тоқаевтың повестерінде барлық қылмыскерлер немесе күдіктілер ер адамдар және қарт адамдар екенін көреміз. Олар мансапқұмар, дүниеқоңыз адамдар, белгілі бір мақсатқа жету жолында, алдында тұрған кедергілерді жою үшін әр қилы әрекеттерге барады. Әдеби туындыда адам жаны мен сезімінің, мақсат мұраты мен қайғы қуанышының жаңды жерін көрсететін ол – кейіпкер. Көркем әдебиетте жан дүниесі мөлдір сезім мен тұңғық сырға толы, мінез-бітімінде оңайшылықпен аңғарыла қоймайтын терең қазыналы ойшылдық басым, сезімтал да парасатты кейіпкер, яғни интеллектуал образға қарсы автордың субъективті, эмоционалды санасы тұрғысынан туатын жан әлемі күрделі қырық қатпар қайшылықты кейіпкер, антигерой-қарсы қаһарман деп кездеседі [2]. Кемел Тоқаевтың «Қастандық», «Көшкен үйдің қонысы қайда?», «Сарғабанда болған оқиға» повестеріндегі қылмыскерлер (бүркеншік аты) Самсанов, Петрушкин, Столетов. Бұлар антиқаһармандар образы яғни жан әлемі терең қатпарлы, сырты сыпайы, ішкі дүниесі кез келген уақытта жамандықтан тартынбайтын адамдар. Қаламгер шығармаларындағы қылмыстардың басым көпшілігі ақшаға деген ашкөздіктен, менмендіктен және басқа адамның заңды құқықтарына қалай болса солай қараудан болады.

«Қастандық» повесіндегі қылмыскер Петрушкин егде жастағы қарт адам. Петрушкиннің соғыс ардагері деген атағы бар. Қылмыскер қарт Петрушкин өмірде мансап үшін көптеген әрекеттерге барып, актерлік рөлдерді ойнады. Ол сыртқы келбетін, дауысын, мінез-құлқын өзгертіп отырады. Петрушкин

– қауіпті қызметкер. Тергеу барысында оның алдында қаншама жазықсыз адамдарды өлтіргені анықталады. Кәсіби қылмыскер десек те болады. Антиқаһарманның табиғаты шығарма мазмұнында көбіне кейіпкердің жан-дүниесі мен ақыл-есін бейнелей отырып ашылады. Өйткені антиқаһарман – күнделікті өмірдегі жай ғана адам бола тұра психологиясы, мінез-құлқы күрделі, өзіне ұнаған немесе өзі қалаған әрекеттермен айналыса беретін көркем тұлға [2]. Түрлі кейіптегі қылмыскерді ұстау сол кездегі полиция үшін өте қиын болды. Мысалы, біз ХІХ ғасырдағы Францияда қауіпті қылмыскерлерді есепке алудың бой өлшеу, аяқ киім мөлшерін тіркеу секілді қарапайым тәсілдерді қолданғанын біле бермейміз. Ал, осы тәсілдермен бүгінгі күні ешқандай қылмысты аша алмаймыз. Бір ғана алып қалада бойы мен аяқ киімінің өлшемі бірдей қаншама қылмыскер бар. Ал, адам саусағының таңбасы арқылы қылмыскерді табу көбінде күмән туғызады әрі дәлелді аздық етеді. Сонымен қатар, тапанша мен мылтық түрлерінің барлығын бір ортаға жинап, олардың оғының, атылу ерекшеліктерінің мінездемелерін жасау да адам миына бір күнде келе қоймайтын дүние. Мысалы, ағылшын ойшылы және жазушысы, бірқатар детективтердің авторы Гилберт К. Честертон «Детективтік әдебиетті қорғау жолында» деген очеркінде былай дейді: «Детективтік роман өте жақсы заңды жанр, жалпыға бірдей пайдалы құрал ретінде айқын және нақты артықшылықтарға ие» [3, 16]. Ал, Б. Брехт: «Жақсы детективтік роман схемасы біздің физиктердің схемасына ұқсайды: біріншіден, белгілі бір фактілер жазылады, фактілерге сәйкес келетін жұмыс гипотезалары ұсынылады. Жаңа фактілерді қосу, және белгілі бір фактілерді алып тастау, бізді жаңа гипотезасын жасауға мәжбүр етеді. Содан кейін жұмыс гипотезасы тексеріледі, эксперимент жасалады. Егер бұл дұрыс болса, қабылданған шаралар нәтижесінде өлтіруші бір жерде пайда болуы керек» [4, 524]. Детектив жазатын адамның криминалистиканың осындай жаңалық, ерекшеліктерімен жан-жақты жақсы таныс болуы шарт. Ал, бұл детектившіден кәсібилік пен тәжірибені, жауапкершілік жүгі мен ғылыми дайындықты қажет етеді.

Американдық жазушы Эдгар Аллон По шығармаларында да жеке немесе әуесқой детектив Дюпеннің қауіпсіздік қызметкерінің шешіміне келіспейтін тұстары да бар. Оның «Морг көшесіндегі кісі өлтіру» шығармасындағы тамаша ізкесуші Дюпеннің бейнесі керемет шыққын. Ол өзіне өте сенімді, логикалық ойы мықты, небір қиын жұмбақ оқиғаларды тез шеше алатын ізкесуші. Ол қауіпсіздік қызметкерлеріне сенімсіздікпен қарап, кісі өлімі болған жерді мұқият зерттеп шығып, құпияның шешіміне алып баратын дәлелдер жинақтайды. Ойын қорытындылап, оған өзінің көзі жетпейінше досына жақ ашпайды. Тергеудің бұлтартпас ережесі – неге болса да күдікпен қарау. Дюпен соны еске алып, қылмыстың жабық терезе күйінде болуы мүмкін емес деп күдіктенеді. Классикалық детективтің ұстанатын өз бағыты, ережесі мен талаптары бар. Детектив кездейсоқ қателіктерге жол бермеу керек. Мысалы, шынайы өмірде куәгер шын немес өтірік те айтуы мүмкін, қателесу де ғажап емес. Детектив жазудағы жиырма ережені Ван Дайн жазған болатын. Осы ережеде детектив оқырманға тең құпияларды ашуға мүмкіндік беру керек және ол үшін барлық іздер туралы нақты және дәл хабарлау керек делінген. Жазушы Кемел Тоқаевтың «Көшкен үйдің қонысы қайда» повесінде мансап үшін кісі өлтірген Столетов те қарт адам. Ол басты қылмыскердің (Қара мысықтың) сыбайласы. Екеуі бірігіп, Жамбыл қаласына келіп тоқтаған полковниктің әйелі мен қызын өлтіреді. Жазушының бұл шығармасы Эдгар Поның «Морг көшесіндегі кісі өлтіру» хикаясына көбірек ұқсайды. Себебі, екі шығарманың сюжетінде бір жабық бөлмеде әйел мен қыз баланы белгісіз құпия жан өлтіріп кетеді. Детективті зерттеумен айналысатын поляк әдебиет сыншысы Джери Сиверски былай дейді: «Детективтік романның басты белгісі – оқырманды қызықтырып әкететіндей жұмбағы болу керек. Егер біз оқырманға шығармадағы оқиғаның басты интригасын берсек, онда ол детективті шығарма болмай шығады» [5, 186].

Кемел Тоқаев пен Эдгар По қылмыскердің жеке басына, оның мінез-құлқының логикасына назар аударады. Қылмыскердің психо-

логиясын түсініп, қылмыстың бейнесін жасауға жол ашады. Бұл жерде кейіпкер қандай іс-әрекетке бармасын оның әрекеті, қиымлы, психологиясы суреткердің назарында жүреді. Олар көбіне басқаны емес, өздерінің жеке басын ойлайтын жандар. Сондықтан олардың басында эгоизм басым, ақылынан гөрі сезімдеріне ерік берген немесе өздерін тежей алмайтын адамдар түрі.

Қос шығармадағы ізкесуші Талғат пен Дюпен. Талғат – жалғыз өмір салтын ұстанатын, көп ойланатын, өз ісіне адал адам ретінде сипатталады. Дюпен – бекада тұқымынан тараған жас жігіт, жұмбақ та тылсым кейіпкер. Талғат пен Дюпен екеуі де түтікті темекі шегушілер және қараңғылықты жақсы көреді, түнгі қалада ұзақ серуендейді. Екеуі де жергілікті полицияның таңдаулы тәсілін қолданады. Талғат қауіпсіздік комитетінің қызметкері, кейде жеке ізкесуші. Дюпен қауіпсіздік органының қызметкерлерімен тығыз қарым-қатынаста. Екі тұлғаның да ұқсас ерекшеліктері бар. Олардың логикалық дедукциялы жұмбақтарды шешуге бейімділігімен де ұқсас тұстары басым. Екі детектив әр бөлшекті бақылап отырғандарын айтады, содан кейін олар құпияны ашқанша күдіктілерді анықтап, қылмыскерді табады. Зерттеуші ғалым З. Қабдоловтың: «Суреткер өзі жасаған көркем бейненің құны мен қасиетін қасаң қағидаға қарап белгілемейді, оның өмірдегі жанды дерегіне қарап бағалайды. Жазушыға тип жасау әрекетінің үстінде керегі – типтілік туралы «қисын емес, тірі мүсін – прототип» – деген пікірі ойымызды дәлелдей түседі [6, 103] Әдебиеттегі прототип деген типті бейнеден гөрі, тікелей жасалатын бейнеге жақынырақ болып келеді. Жаңа шығарманың ішіндегі әлдеқандай кейіпкердің жекелеген мінезінен, ісінен, сөзінен, жалпы өзінен жақын жандарды жазбай тануға, шырамытуға, тұспалдауға әбден болады.

Кемел – Талғаттың портреті десек, Эдгар Аллон По - Дюпеннің портретіне ұқсайды деген пікірлер бар. Бұлар интеллектуал кейіпкерлер. Бұл екі кейіпкер өз тұлғасын текіс әрекетімен ғана емес, ой-өрісі жағынан да әйгілейді. Зерттеуші Л. Морозованың тұжырымында көркем әдебиеттегі өз заманының озық ойлы қаһарманның табиғатына тән қа-

сиетердің болуы интеллектуал кейіпкердің ең негізгі белгілерінің бірі деп көрсетеді [7, 519]. Әдебиет зерттеушілерінің көпшілігінің пікірінше жазушы Дюпеннің прототипі шын өмірде болған деседі. Олар Францияда 14 ғасырда үлкен танымалдылыққа ие болған Андре Мари Жан Жак Дюпен мен Франсуа Шарль Пьер Дюпен есімді ағайындылар. Үлкені ұзақ жылдар сот төрағасы қызметін атқарып, өзінің жүргізген істері жөнінде көзқарастарын жинақтап, кітап етіп шығарады. Ол бірнеше тілдерге аударылып, 1839 жылы Эдгар По тұрып жатқан Бостан қаласында да баспа бетін көреді. Сол себепті, жазушының кітаппен танысып шығуы ықтимал [8, 290].

Сондай-ақ, түрік әдебиетінде детектив жанрына қалам тербеген жазушы Ахмет Үміт романдарының тақырыбы да өмірде болған жағдайлар, сондай-ақ кейіпкерлері де шынайы болып келеді. Ахмет Үміттің шығармаларындағы қылмыскерлердің ешқайсысының зұлымдығы, қорқынышты әрекеті, ерсі қылығы жоқ. Әрине, кісі өлтірудің бірнеше себептері бар, бірақ бұл қылмыстар әдейі істелген қылмыстар емес. Аяқ астынан болған жағдайлар. Кейбір адамдар өз істерін құтқару жолында әр түрлі қылмыстарға барып жатады. Сондықтан кек алу сияқты себептерге көбірек тап болады. Осы себептерге байланысты кісі өлтірген қылмыскерлер, әдетте, қоғамда қалыпты өмір сүретін қарапайым адамдар қатарына жатады.

А. Үміттің К. Тоқаев шығармаларынан айырмашылығы «Тұман мен түн» романында қылмыскер мен детективтің бір адам болуы. Романда Ұлттық барлау ұйымының комиссары Седаттың некесі, махаббаты және жұмысы арасында орын алған оқиғалары қарастырылады. Комиссар Седаттың ішкі қайшылықтары, жалғыздығы туралы айтылады. Жалпы С.С. Ван Дайнның детектив жазудағы жиырма әдісінде детективті шығармаларда махаббат мәселесі болмауы керек деген талабы бар [9]. Сонымен қатар теолог, ақын, эссеист және лингвист Роберт Нокс 1929 жылдары детективке қатысты былай дейді: «Детектив түсініксіз, қате қорытынды жасамауы керек» [10, 108]. Ахмет Үміт бұл ережеге бағынбаса керек. Шығарма мазмұнына үңілетін болсақ,

Седат – романның басты кейіпкері. Ол өзі жұмыс істеген бөлімшедегі интригаларға байланысты ұйым тарапынан жұмыстан шеттетілді. Ол үйленген, соған қарамастан, заңсыз ұйымның мүшесі Мине есімді келіншекпен кездесіп жүреді. Седат заңсыз ұйыммен қақтығыс кезінде жарақат алып, ауруханада ем қабылдағанда, Минадан ұзақ уақыт хабар ала алмайды. Седат Минені ұзақ іздейді. Ақырында, Миненің қалай қайтыс болғанын анықтайды. Көршісінің үйінен өлі күйінде табылады. Бұл романда Седат сүйіктісінің өлгеніне өзін кінәлі санайды, бірақ оның мақсаты кек алу болды. Седат қылмысты кек алу үшін жасаған. К.Тоқаев пен А.Үміттің аталған екі шығармасындағы қылмыскерлер Петрушкин мен Седаттың арасында айырмашылық бар. Себебі, Петрушкин – айлакер, қу. Өзінің қылмысын жасыру мақсатында актерлік шеберлігі жетіп артылады. Оның мақсаты мансапқа, байлыққа қол жеткізу. Ал, Седаттың мақсаты сүйіктісін кім өлтіргенін табу, мақсаты – кек алу. «Тұман мен түн» шығармасының детективі де, қылмыскері де Седат. Осыдан кейін ол кісі өлтірді ме, әлде жоқ па? деген сұрақ дау туғызады. Осы кезде А.Үміттің К.Тоқаев шығармасынан тағы бір айырмашылығы ізкесушінің (детективтің) қылмыскер болуы. Седат Миненің қалай өлгені туралы тергеу жүргізіп, бірқатар дәлелдер жинайды. Оқиға соңында Минені өлтірген адамнан құтылып, қылмыскер атанады. Танымал жазушы Хорхе Луис Борхестің айтуынша, шығарма сюжетіндегі кекшіл кейіпкердің бірнеше түрін атап көрсетеді: 1) қылмысты көздейтін кек алушы 2) жақынын жоғалтқан кек алушы 3) Қызғаныштан кек алушы. Бұл жерде Седат жақынын жоғалтқан кек алушы қатарына жатады. «Кек әрқашан жақсылық әкелмейді. Уақытында тоқтау жасау керек. Мұндай сәттерде кек алушыларды қорқынышты істерден бас тартуға көндіре алатын адам керек. Оларды тоқтату үшін кек алушының мінезін ескеу керек» [7]. Аталған қос шығармадағы детектив Талғат пен Седаттың ұқсастықтары бар. Екеуі де мемлекеттік қызметкерлер, байыпты ізкесушілер. Айырмашылығы: Талғат махаббат жолына түспей, қызметін жақсы атқарды, қылмыскер болмады. Шығармада Талғат

пен Сәуле бір-бірін іштей ұнатады. Бірақ, қаламгер шығармасында махаббат мәселесі айтылмайды. Себебі, бұл детективтің жұмысына кері әсерін беруі мүмкін. Ал, Седат: сезімге еріп, сүйіктісін іздеймін деп жүріп соңында белгілі болғандай, қылмыскер атаңды.

Ендігі кезекте К.Тоқаевтың «Солдат соғысқа кетті» деп аталатын романы мен А. Үміттің «Қар иісі» романының кейбір ерекшеліктеріне тоқталсақ. К. Тоқаевтың «Солдат соғысқа кетті» деп аталатын романында Ұлы Отан соғысы кезіндегі кеңес жауынгерлерінің ерлік істері суреттеледі. Көркем шығарма деңгейінде жазылған бұл туынды өмірбаяндық шығармаға ұқсайды. Себебі, Мұхамедтің басынан кешкен оқиғалары, айқас алаңында жүрген сұрапыл күндері сипатталады. Бұл романның бастапқы бөлімінде Мұхамед Мейірмановқа өзінің басынан өткен күндерін баяндайды. Осы тұста реминисценциялық-ретроспекциялық тәсілдің бары байқалады. Ретроспекция – «өткенге назар аудару» («өткеннің тірілуі», «өткенді іздеу») – әдебиеттану термині ретінде – баяндау тәсілі (a narrative device) [11]. Реминисценция және ретроспекция тәсілдері туралы екі ұғымды қарастырамыз. Біріншіден, бұл ұғымдар көркемдік тәсіл, яки құрал ретінде өткен оқиғаны, шығарма тақырыбына арқау етеді; Екіншіден, шығарма мазмұнындағы кейіпкердің, яғни баяншының өткен оқиғаны еске түсіруі, шегініс жасауы түрінде көрінеді. Дәл осы құрылымды ретроспекция тәсілімен байланыстырамыз. Бұған дәлел ретінде мына шығарма үзіндісіне үніліп көрейік. *«Саған түсінікті болу үшін әңгімені өзімнің туған жерімнен бастайын. Атамыздың ата мекені Қаратал өзенінің бойы болады. Қыс түсе қалың ауыл маңыраған көп малмен бірге қалың құм ішіне, көп шағылдардың арасындағы Үшөзек қыстауларына көшіп, көктемге қарай өзенге ойысады екен... Мұхаммед әрі қарай ағасының өз аузынан әке-шешесінен қалай айырылғанын айтып береді. «Ертеңгісін көзімді ашқанда күнсіз, бұлтсыз, бұлыңғыр дүниенің ортасында жалғыз жатқандай сезіндім. Ең алғаш ақ халат киген докторды көргенім сол. Қолымның қарына ине тығып сұйық дәрі беріп жатты. Осының бәрі маған түс секілді. Тек ағамның қамқор қолы со жолы мені ажалдан құтқарғанын білем. Енді*

сол бауырымнан да айырылдым. Биыл ақпанда қаза тапты. Немістер өлтірді» [12, 383]. Кейіпкеріміз балалық шаққа тиесілі кезеңді көрмеген, басынан небір қиыншылықтар өткенін меңзеп, балалық шақтың трагедиясына көңіл бөлінеді. Романның бас жағында Мейірманов есімді батыр досының ерлігі, адами мұраттары мен оның жұмбақ өлімі туралы айтылады. Сонымен қатар, қоғамдағы жат қылықтарды, әділетсіздік пен заңсыздықтың арасындағы тартысты, қылмыскерлердің опасыздығын анықтайды. Осыған ұқсас Ахмет Үміттің 1998 жылы жарық көрген «Қар иісі» деп аталатын өмірбаяндық романы бар. Бұл туынды 1980 жылғы төңкерістен кейін әртүрлі елдерден келген студенттермен бірге білім алған коммунист Мехметтің өлтірілуімен басталады. Роман желісі агенттер және Мәскеу түріктерінің өмірі сияқты әртүрлі тақырыптарды беру арқылы кеңейеді. Ахмет Үміт бұл еңбекті жазу үшін де тарихи құжаттарға сүйенеді. Бұл шығармада Түркиядағы әскери диктатураның ең зұлмат күндері бейнеленеді. Мәскеудегі халықаралық мектепте оқитын түрік революционерлері жайында айтылды. Олардың соңынан әскери диктатураның барлау агенттері жүреді. Қар үстіндегі кісіні өлтіру. Кісі өлтіру туралы сұраудан басталған ішкі есеп. Мәселен, *«Мехмет тоғайдың шекарасындағы бұлаққа келгенде, Леонид терезеге қайта жақындады. Бірақ Мехмет оны көрмеді. Көзі кесіп өтпекші бұлақ үстіндегі шағын көпірге қадалып, жер мұздай жарқырап, аяғы тайып бара жатқанда бір қадам жасады. Ол құлаудан соңғы сәтте ағаш қоршаудан ұстап аман қалды.. Шошынған ол басын бұрмақ болды, бірақ тым кеш болды. Ол қатты дауысты естіді, бір мезгілде арқасынан қатты соққыны сезді»* [13, 45-46]. Дарынды қаламгер бір тұсында аласапыран кезеңді бейнелесе, екінші жағынан, тынысы тарылған шиеленістің ортасында оқырманға тұнып тұрған әсер береді. Қайда жүрсе де елін өз ішінде ойлап жүреді. Ел-жерді бәрінен биік қояды.

Байқағанымыздай, екі жазушының шығармаларында ұқсастықтар бар. Біріншіден, екі туынды да өмірбаяндық шығармалар қатарына жатады. Себебі, кейіпкерлердің басынан өткен оқиғалары баяндалады. Екіншіден, өз

елдерінің тарихи оқиғалары сипатталады. Сондай-ақ, К. Тоқаевтың туындысында Ұлы отан соғысы кезеңіндегі оқиғалар бейнеленсе, А. Үміттің шығармасында Түркиядағы әскери диктатураның ең зұлмат күндері бейнеленеді.

Нәтижелер

Жазушы К. Тоқаев өз шығармаларында қылмыстың себептерін, ізкесуші мен қылмыскердің мінез-құлқын, оқиға орнын, тергеу тәсілдерін оқырманға шебер жеткізе білген. Сондай-ақ, ол оқырмандарына оқиғаны бастан-аяқ айтып бермейді. Оның орнына өзінің болжамдарын құрады, қылмыскерді ойша іздей бастайды. Шарықтау шегінде қылмыскер анықталып, кейбір құпиялардың басы ашылып, анықтала түседі. Э. По, А. Үміт шығармаларының жұмбағы, құпиясы кейіпкерлер мен оқырмандарын таңғалдырып отырады. Жоғарыда аталған Э. А. По, А. Үміт шығармаларының өзіндік ерекшелігін байқай отырып, К. Тоқаев шығармаларымен ортақ белгілері мен айырмашылықтары бары анықталды. Жазушы шығармаларының тақырыптық, көркемдік ерекшеліктері, жанрлық табиғаты зерделеніп, қылмыскердің бағыты, іс-әрекеттері, психологиясы, жас ерекшелігі, ізкесушінің ізденістері кең көлемде пайымдалып, тұжырымдалды.

Қорытынды

Әлем әдебиетіндегі шым-шытырық оқиғалар ізі, қарақшының әрекеттері қызықты сюжеттерімен тартымды болса, қаламгер К.

Тоқаев шығармашылығындағы ел-жерге құрмет, адам өмірі мен еңбегіне қатысты тұстар адамгершілік тұрғысынан көрініс табады. Қылмыскер әрекеті анық тексеріліп, алуан дереккөздерімен талдау-салыстырулар жасалып, жазаға сай қылмыс бағыты айқындалды. Демек, әлем және қазақ әдебиетіндегі детектив жанрының өзіндік ерекшеліктері мен ортақ тұстары барын байқауға болады. Әрі қылмыс пен жаза мәселесі айқын да бедерлі сипат алды. Осы реттен келгенде, детективті шығармаларда шытырман оқиғалы әрекет-қимылдар, қылмыс жайына қатысты тергеу-тексеру ісі өткір сюжетімен де, көркемдік тәсілдерімен де назар аудартады. Жоғарыда аталған туындылар осы талаптар деңгейінде көрінеді.

Қорыта келгенде, мақаланың негізгі түйіндері ретінде мына мәселелерді нақтылап атап өтуге болады:

Жазушы К. Тоқаев өмірде болған фактілерді өз ойымен дамытып, қылмыскер мен ізкесушіні тудырып, көркем мәтіннің композициялық құрылымына, жанрлық ерекшелігіне айрықша мән берген. К. Тоқаев шығармаларының басқа шығармалардан ерекшелігі, заманның көлеңке тұстарын келелі мәселелерін барынша шынайы суреттеп, оқырманға дәл, анық жеткізе білген.

Қазақ әдебиетінің детектив жанрындағы туындыларды уақыт талабына орай ғылыми-теориялық зерттеулер аясында жаңаша зерделеп, жан-жақты қамтып қарастыру — өзекті мәселе, әрі бүгінгі ғылымның алдында тұрған келелі міндеттердің бірі. Уақыт еншісіндегі осы өзекті мәселенің зерделеуіндегі жаңа ізденістеріміз жалғаса береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Толстяков Г. А. Детектив: категории жанра. Мир библиографии. – 2000. – №3. – 78 с.
2. Оразбек М. Автор және шығармашылық процесс. – Алматы: Атамұра, 2003. – 488 б.
3. Честертон Г. К. В защиту детективной литературы // Как сделать детектив. / Пер. с англ. А. Строев. Ред. Н. Португимова – Москва: Радуга, 1990.
4. Брехт Б. О литературе: сборник. Перевод с нем. Сост., пер. и примеч. Е. Кацевой; вступ. ст. Е. Книпович. – 2-е изд., доп. – Москва: Художественная литература, 1988. – 524 с.
5. Георгинова Н. Ю. Детективный жанр: причины популярности / Н. Ю. Георгинова // Научный диалог. – 2013. – № 5 (17): Филология. – С. 173–186.
6. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы, 1982. – 366 б.

7. Морозова Л. Т. Типология героя. В кн.: Литература США XX века. Опыт типологического исследования. – М. : Изд. «Наука», 1978. – 568 с.
8. Тугушева М. Под знаком четырех: о судьбе произведений Эдгара По, Артура Конан Дойла, Агаты Кристи, Жоржа Сименона. – Москва: Книга, 1991. - 290 с.
9. Ван Дайн С.С. Двадцать правил для написания детективных романов [Электронный ресурс]. - URL: //scriptmaking.ru (дата обращения: 10.07.2021).
10. Кестхейн Т. Анатомия детектива – Будапешт: Корвина, 1989. – 108 с.
11. Меркулова М.Г. Ретроспекция: шекспировская модель ретроспекции в «Гамлете» [Электронный ресурс]. - URL: /http://www.worldshake.ru/ru/Encyclopaedia/3770.html (дата обращения: 10.07.2021).
12. Тоқаев К. Шығармалары. 1 т. Солдат соғысқа кетті – Алматы: Ана тілі 2017. – 383 б.
13. Ahmet Ümit. Sis ve Gece, Doğan Kitap. Baskı: İstanbul 2005.

References

1. Tolstyakov G. A. Detektiv: kategorii zhanra. [Detective: genre categories] (Mir bibliografii, 2000).
2. Orazbek M. Avtor jane shygarmashylyk proses. [Author and creative process] (Atamura, Almaty, 2003, 488 p.).
3. Chesterton G. K. V zashchitu detektivnoy literatury [In defense of detective literature] (Raduga, Moskva, 1990).
4. Brekht B. O literature: sbornik: perevod s nemeckogo. [About literature: collection: translation from German]. (Moskva: Hudozhestvennaya literatura, 1988, 524 p.). [In Russian]
5. Georginova N.I. Detektivnyi janr: prichiny populärnosti. [Detective genre: reasons for popularity]. (Nauchnyi dialog, 2013, № 5, 173–186 p.). [In Russian]
6. Qabdolov Z. Soz oneri. [The art of words]. (Almaty, 1982. 366 b).
7. Morozova L.T. Tipologia geroia. [Hero typology.]. (Moskva: Nauka, 1978, 568 p.). [In Russian]
8. Tugusheva M. Pod znakom chetyrekh. o sud'be proizvedenij Edgara Po, Artura Konan Dojla, Agaty Kristi, ZHorzha Simenona. [Under the sign of four. about the fate of the works of Edgar Allan Poe, Arthur Conan Doyle, Agatha Christie, Georges Simenon] (Kniga, Moscow, 1991, 290 p.).
9. Van Dain S.S. Dvadsat pravil dla napisania detektivnyh romanov [Twenty rules for writing detective novels] [Electronic resource]. Available at: scriptmaking.ru (Accessed: 10.07.2021).
10. Kesthein T. Anatomia detektiva [Anatomy of a detective] (Korvina, Budapesht, 1989, 108 p.).
11. Merkulova M.G. Retrospeksia: Şekspirovskaia model retrospeksii v «Gamlete» [Retrospection: Shakespeare's model of retrospection in Hamlet] [Electronic resource]. Available at: http://www.worldshake.ru/ru/Encyclopaedia/3770.html (Accessed: 10.07.2021).
12. Tokaev K. Sygarmalary. Vol.1. Soldat sogysqa ketti [The soldier went to war]. (Ana tili, Almaty, 2017, 383 p).
13. Ahmet Umit [Fog and Night] (Baski, Istanbul, 2005).

А.К. Жунусова, Р.С. Тұрысбек

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Жанр детектива в литературе и творчество Кемеля Токаева

Аннотация. Жанр детектива, отражающий теневые стороны общества, негативные черты человека через уголовные дела, имеет свою историю и влияние. Очевидно, что в мировой литературе этот жанр разносторонне развился и расширяет свои границы. Но детективный жанр в казахской литературе остается неизученным и по сей день, несмотря на то, что в настоящее время детективные произведения пользуются большим спросом в нашей стране. Данный жанр является одной из областей художественной литературы, которая долгое время оставалась без внимания отечественного литературоведения. В связи с этим в статье рассмотрены произведения Кемеля Токаева, внесшего особый вклад в развитие детек-

тивного жанра казахской литературы, проведен литературно-теоретический анализ сюжетных событий и системы персонажей. Также изучаются различия и сходства, особенности произведений мировой литературы, типы и характеры персонажей. В частности, произведения К. Токаева «Заговор» («Қастандық»), «Солдат ушел на войну» («Солдат соғысқа кетті») сравниваются с произведениями зарубежного писателя Эдгара Аллана По, турецкого писателя Ахмета Умита, приводятся различные примеры-факты. Рассмотрены тематические, художественные особенности, жанровая природа произведений писателей, описаны направленность, действия, психология, возраст, поиски следователя. Сообщается о влиянии преступления на общество, на человека, определяются общие и индивидуальные стилистические черты писателей при раскрытии темы. Писатель раскрывает негативные события в своих произведениях через характер и поступки каждого персонажа. Авторы статьи высказывают собственные мнения, принимая во внимание научные выводы, излагаемые в работах критиков, ученых по данной теме. Кроме того, представлены выводы о некоторых особенностях детективного жанра, общих чертах и различиях произведений писателей.

Ключевые слова: детектив, преступление, герой, преступник, персонаж, сыщик, мировая литература.

A.K. Zhunussova, R.S. Turysbek

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The detective genre in literature and the work of Kemel Tokayev

Abstract. The detective genre, reflecting the shadow sides of society, negative human traits through criminal cases, has its own history and influence. It is obvious that in world literature this genre has developed in many ways and is expanding its boundaries. But the detective genre in Kazakh literature remains unexplored to this day, despite the fact that detective works are currently in great demand in our country. Therefore, the article will consider the works of Kemel Tokayev, who made a special contribution to the development of the detective genre of Kazakh literature, and a literary and theoretical analysis of plot events and character systems will be carried out. Differences and similarities, features of works of world literature, types and characters of characters are also studied. In particular, his works «The Conspiracy» («Kastandyk»), «The Soldier went to war» («Soldat sogyska ketti») are compared with the works of foreign writer Edgar Allan Poe, Turkish writer Ahmet Umit and various examples-facts are given. The named works consistently state the thematic, artistic features, genre nature of the writers, describe the orientation, actions, psychology, age, the search for the investigator. The authors of the article add their own opinions, taking into account the scientific conclusions presented in the works of critics, scientists on this topic. In addition, a conclusion is formed about the direction of development and about the general features and differences of the detective genre with world literature.

Keywords: detective, crime, criminal, character, detective, world literature.

Авторлар туралы мәлімет:

Жунусова А.К. – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, филология факультеті, қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының 2-курс докторанты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Тұрысбек Р.С. – филология ғылымдарының докторы, қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Zhunussova A.K. – 2-year doctor student, Faculty of Philology, Kazakh language and literature studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Rakymzhan T.S. – Doctor of Philology, Professor of the Department of Kazakh literature of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.